

NÉMETORSZÁG ÚTJA ADENAUER KORMÁNYALAKÍTÁSÁIG (1945–1949)

Konrad Adenauer előttünk fekvő beszéde nagy jelentőséggel bír több szempontból is. Korszakhatárt jelöl Németország, a politikai katolicizmus, ezen belül a kereszténydemokrácia, az európai integráció történetében Adenauer kormányalakítása. A háborúban összeomló Harmadik Birodalom romjain két német állam jött létre: a Német Szövetségi Köztársaság, valamint a Német Demokratikus Köztársaság. Adenauer kormányalakítása ennek a folyamatnak a betetőzése volt. Németország nyugati fele a legitim kormány megalakulása nyomán ismét az önálló államiság útjára lépett. A politikai katolicizmus történetében azért fontos ez az aktus, mert a kereszténydemokrata mozgalom Németországban a katolicizmus és a protestáns körök kiegyezése és szövetsége (a CDU) révén meghatározó kormányerővé vált. A kereszténydemokrata irányultságú pártok vezette Németország, Franciaország, Olaszország, a BENE-LUX államok olyan szilárd államközi szövetség alapjait rakták le, amely ma is él az Európai Unió formájában. Megtörtént a német-francia kibékülés. Az előttünk fekvő dokumentumban Adenauer kancellár tárgyilagosan értékeli hazája helyzetét, és felvázolja azt az utat, amelyen a következő évtizedekben Németország járt.

Az Adenauer által vázolt 1949-es Németország-kép tragikus, egy tönkretett ország újjáépítéséről beszél a kancellár. 1945 májusában befejeződött Németország teljes megszállása, Hitler halott volt, a harmadik Birodalmat legyőzték, a Dönitz-féle kormányt letartóztatták, Németországban az államiság lényegében megszűnt. A hatalmat a négy megszállási övezetben a szövetségesek vették át. A mai Bajorország, Baden-Württemberg északi része és Hessen amerikai, Baden-Württemberg déli része, Rajna-Pfalz, a Saar-vidék francia, Alsó-szászország¹, Schleswig-Holstein, Észak-Rajna-Vesztfália² és a Hanza-városok brit megszállás alá kerültek. A szovjet zóna azokat a területeket foglalta magában, amelyek később az NDK-t alkották. Az Odera és a Neiße folyótól keletre eső régiót a lengyel állam vonta igazgatása alá, de Kelet-Poroszország északi fele Königsberg várossal együtt a Szovjetunió oroszországi részéhez került.³

¹ Niedersachsen

² Nordrhein-Westfalen a tartomány német neve, 1933 előtt Poroszország része volt, 1945 után szerveződött meg ezen a néven.

³ A megszállási övezetokről angol és német nyelvű, valamikor 1945–46-ban készült térképet közöl: Benz, Wolfgang: Geschichte des Dritten Reiches Verlag C.H. Beck, München, 2000. Hátsó borító. Térképek a megszállási övezetokről modern kiadványokban: Történelmi világatlasz, Cartographia, Budapest, 1997. 93. A kiadvány térképét kö-

Németországban egyedül Berlin esetében került sor közös, négyhatalmi megszállásra, hasonló volt a helyzet Ausztriában, Bécs esetében, amelyet szintén szovjet, amerikai, francia és brit zónákra osztottak. Az 1945-ös potsdami konferencián a brit, amerikai, szovjet kormányzat képviselői (a franciák ezen nem vettek részt) megállapodtak abban, hogy Németországot teljesen demilitarizálják, a hadseregét felszámolják, a hadiipart megsemmisítik. A politikai célok között szerepelt a náciitalanítás, az NSDAP és szervezeteinek felszámolása, a háborús bűnösök felelősségre vonása⁴. Ideiglenes jelleggel szabályozták a keleti határokat: az Odera-Neiße folyók alkották a lengyel-német határt. A lengyelek már 1945-ben országuk részének tekintették Pomerániát, Sziléziát és Kelet-Poroszország déli részét.⁵ A határkérdéssel Adenauer is foglalkozott a beszédében.

A verességgel és a keleti német területek lengyel megszállásával párhuzamosan óriási tragédia vette kezdetét: a keleti német civil lakosság millióinak nyugatra menekülése és kitelepítése. Már a szovjet offenzíva idején 1944–45 telén milliók keltek útra és menekültek nyugatra, de ezt követően a hazájukban maradtak további millióinak kellett a lengyel és szovjet hatóságok nyomása miatt a kitelepítések keretében nyugatra távozni. Mindehhez ráadásul a csehszlovák, magyarországi, jugoszláv kiutasított, kitelepített és elmenekült népi németek százezrei, milliói is kénytelenek voltak a keleti és a nyugati zónákba távozni lakóhelyükről. Görtemaker adatai szerint 1946 végéig 5,6 millió elűzött érkezett a későbbi NSZK területére, ez a szám 1950-ben már 7,5 millió fölért. (Ebben nincsenek benne azok, akik a későbbi NDK-ban telepedtek le.)⁶ A menekülteket szétosztották az egyes tartományok között, főleg a falvakba telepítették őket, ellátásuk azonban kezdetben szinte megoldhatatlan feladat volt.⁷ Az elűzöttek nélkül is elviselhetetlen állapotok uralkodtak Németország-

zól Németország felosztási terveiről is (1943, 1945). Képes történelmi világatlasz, Reader's Digest Kiadó, Budapest, 2002. 273.; The Times Atlasz Világtörténelem (Szerk.: Barraclough, Geoffrey és Norman Stone), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 274–276.

⁴ Ez a híres "3 D" programja: Demilitarisierung (lefégyverzés), Deindustrialisierung (ipar leépítése), Denazifizierung (náciitalanítás)

⁵ Németh István: Németország története. Egységtől egységig 1871–1990. Aula, 2002. 321. Lásd még: Fulbrook, Mary: Németország története. Mecénás kiadó, Budapest, 1993. 202–203. A lengyel állam ezeket a volt német tartományokat "visszatért területeknek" nevezte, utalva arra, hogy ősi lengyel földről van szó, amely egy időben német uralom alatt állt.

⁶ Görtemaker, Manfred: A Német Szövetségi Köztársaság története az alapítástól napjainkig. Korona Kiadó, Budapest, 2003. 26. A kötet eredeti címe: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart. C. H. Beck, München, 1999.

⁷ A keleti németiség sorsáról kiváló átfogó, magyarul is hozzáférhető munka: Franzen, Erik: Elűzöttek. Hitler utolsó áldozatai. Canissa Kiadó, 2004.

ban. Az ipar, a közlekedés, az áram- és gázellátás összeomlott, a lakások felét tönkretette a háború, az éhínség és a hideg óriási, nehezen megoldható problémák elé állította főleg a városlakókat. Virágzott a cserekereskedelem, a pénz elértéktelenedett. Méltán nevezik az 1945. évet "Stunde Null"-nak, nulladik órának, hiszen mindent újra kellett kezdeni.⁸ A szövetségesek ugyan kezdetben ellenséges, legyőzött államként kezelték Németországot,⁹ de rövidesen rájöttek arra, hogy nekik is segíteniük kell a megszállt országnak a politikai-gazdasági újjáépítésben. A feddhetetlen, náciellenes érzelmű hivatalnokokat, lelkészeket, politikusokat igyekeztek rávenni arra, hogy vegyenek részt a katonai kormánynak alárendelt német közigazgatásban.¹⁰ Az amerikai zóna tartományaiban már 1945 májusában miniszterelnököket nevezett ki a katonai kormányszat.¹¹ Sor került a pártok újjáalakítására is. A szovjet zónában a Németországi Kommunista Párt,¹² (KPD), a Németországi Szociáldemokrata Párt¹³ (SPD), a Liberális Demokrata Párt¹⁴ (LDPD) és a Kereszténydemokrata Unió¹⁵ (CDUD) alakult meg röviddel a háború után, ezek a pártok valamint a kommunista inspirációra létrehozott Parasztpárt (DBD) és a nemzeti demokrata¹⁶ NDPD a kommunizmus befolyása alá kerültek, az NDK-ban mint alibi-pártok működtek.¹⁷

⁸ Görtemaker i.m. 25–27.

⁹ Morgenthau amerikai pénzügyminiszter ezt a nézetet különösen pártolta. Vö. Németh i.m. 328. A Morgenthau-terv szövege magyar nyelven Mayer János fordításában olvasható. Megjelent a Documenta Historica sorozat 22. kötetében a Frankfurti Dokumentumokkal egy kötetben 1995-ben Szegeden. A dokumentumban még 1943-ban az amerikai politikus azt a nézetet képviselte, hogy Németország helyén két független államot (egy északit és egy délit) kell szervezni, Lengyelországgé lenne Kelet-Poroszország és Szilézia déli része, Franciaországgé a Saar-vidék, továbbá a Rajna és a Mosel közötti terület. A Ruhr-vidék bányáit bezárták volna és a területet nemzetközi ellenőrzés alá akarták vonni. Vö. idézett dokumentum 9–10. o.

¹⁰ Görtemaker i.m. 27. o. Görtemaker megjegyzése: itt elsősorban a weimari korszak politikusaira lehetett számítani, nagyon kevés fiatal politikusoknak kezdődött ekkor a karrierje.

¹¹ Németh i.m. 328.

¹² Kommunistische Partei Deutschlands

¹³ Sozialdemokratische Partei Deutschlands

¹⁴ Liberaldemokratische Partei Deutschlands

¹⁵ Christlich-Demokratische Union Deutschlands. Arra hívnám fel a figyelmet, hogy valamennyi párt nevében szerepet a "Németországi" jelző, ami arra utal, hogy ezek végülis nem regionális, hanem össznémet pártoknak tartották magukat. Mindez megmaradt az NDK-ban is.

¹⁶ Nationaldemokratische Partei Deutschlands

¹⁷ Az "Alibi-Partei" egy, a németek által használt kifejezés, ami arra utal, hogy az NDK-ban névleg fenntartották a többpártrendszert, mutatva, hogy ott "többpárti demokrácia" van. A pártok másrészt alibiként szolgáltak azoknak, akik nem akartak a kommunista párt tagjai lenni, de a politikában való részvételüket demonstrálták, esetleg maguk-

1946-ban kényszerűen egyesült a KPD és az SPD,¹⁸ a szovjet zónában teljesen a kommunista irányítás érvényesült. Nyugaton újjáalakult a Kurt Schumacher vezette SPD, a szociáldemokrata párt, de ez nem volt hajlandó a kommunistákkal való együttműködésre. Nyugaton is volt egy KPD és egy CDU, Bajorországban pedig a Keresztényszociális Unió (CSU)¹⁹ képviselte a politikai katolicizmust. A liberálisoknak több tartományban is volt pártja: Bajorországban alakult meg a Szabad Demokrata Párt²⁰ (FDP), Württembergben a Német Néppárt²¹ (DVP), amelyek 1948-ban egyesültek az FDP égisze alatt. Ennek vezetője Theodor Heuss volt. Újjáalakult a Centrum mint katolikus szervezet is.²²

Németország politikai újjászervezéséről több elképzelés is született: a szovjetek Németország gazdasági egységét akarták, az amerikaiaknak föderatív elképzeléseik voltak.²³ Byrnes amerikai külügyminiszter 1946. szeptember 6-i stuttgarti beszédében bejelentette, hogy a brit és az amerikai zóna Bizónia²⁴ néven egyesült gazdasági tekintetben, ez december 6-án végbe is ment, élén a Frankfurti Gazdasági Tanács állt kvázikormányként. Erre válaszul keleten felállították a Német Gazdasági Bizottságot.²⁵ A nyugati szövetségesek véleményének megváltozása Németország jövőjének kezelésének vonatkozásában a Truman-elv alkalmazásában és az 1947 júniusában meghirdetett Marshall-tervben is szemmel látható volt. Erre a békülésre nem utolsósorban a Kelet és Nyugat között egyre mélyülő szakadék miatt is szükség volt. Megkezdődött Németország gazdasági újjáépítése, 1948-ban a nyugati szövetségesek támogatásával végrehajtották a pénzreformot: az elértéktelenedett Reichsmark (RM, birodalmi márka) helyett bevezették a stabil Deutsche Markot (DM, német márka). Erre válaszul a keleti zónában is pénzreformot hajtottak végre és saját keleti márkát nyomtattak. A szovjetek továbbá lezártak minden, Berlin nyugati részét a nyugati zónákkal összekötő utat,²⁶ így a város ellátását csak légi úton

nak előnyöket akartak ebből kicsikarni.

¹⁸ Ekkor alakult meg Németország Szocialista Egységpártja, német nevén a Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED)

¹⁹ Christlich Soziale Union

²⁰ Freie Demokratische Partei

²¹ Deutsche Volkspartei

²² Görtemaker i.m. 28.

²³ Németh i.m. 340–341.

²⁴ A terület hivatalos neve Egyesült Gazdasági Terület volt.

²⁵ Fulbrook i.m. 209.

²⁶ A blokád előjátékeként 1948. június 23–24-én éjszaka az oroszok kikapcsolták a Nyugat-Berlint árammal ellátó erőművet, majd június 24-én "műszaki nehézségekre" hivatkozva lezárták a szárazföldi, vasúti és vízi utakat. Németh i.m. 346.

lehetett megoldani ("légihíd"). A blokádot hosszú tárgyalások után csak 1949. május 12-én oldották fel.²⁷

A nyugatnémet állam formálódása²⁸ szempontjából fontos lépés az 1948. szeptember elsején összeülő Parlamenti Tanács,²⁹ a tartományok (Länder) képviselői szervének megalakítása, amely Bonnban rendezte be a székhelyét.³⁰ A Tanács elnöke Konrad Adenauer lett. Lényeges feladata volt a Tanácsnak az új alaptörvény kidolgozása, amit 1949. május 8-án el is fogadott a testület. Ezt követően a bajorok kivételével minden tartomány jóváhagyta a dokumentumot, amit május 23-án ki is hirdettek.³¹ Görtemaker rámutat arra, hogy az egész formálódó Német Szövetségi Köztársaság egy provizórikus, ideiglenes formációnak indult, nem véletlen, hogy nem alkotmányt, hanem csak alaptörvényt (Grundgesetz) fogadtak el és Bonn, ez a kisváros lett az állam székhelye.

Az augusztus 14-i első Bundestag-választásokon ugyan több országos és regionális párt indult, de csak néhány jutott be törvényhozásba. A győztes a CDU/CSU szövetség lett (31% és 131 mandátum), a második helyen az SPD (29,2%), harmadikon a liberális pártszövetség (FDP, DVP, BDU) végzett 11,9%-kal. Parlamenti párt lett még a Német Párt (17 hely), a Centrum Párt (3,1% és 10 hely), a Bajor Párt (4,2% és 17 mandátum), a Gazdasági Újjáépítési Egyesület (2,9% és 12 mandátum), a szélsőjobboldali DKP/DRP (1,8% és 5 hely), valamint a KPD (5,7%, 15 mandátum). Adenauer a keresztény pártokkal a háta mögött a Német Pártot és a liberálisokat kérte fel a koalíciós partneri szerepre. A CDU-vezért szeptember 15-én egyetlen szavazattöbbséggel (a sajátjával) választották kancellárrá,³² a szövetségi elnök pedig a kistestvér FDP

²⁷ Fulbrook i.m. 208–209.

²⁸ Az utókor szemszögéből a brit, francia és amerikai kormányok és az őket képviselő katonai kormányzók adtak megbízást. A megbízás egy alkotmányozó gyűlés összehívására szólt, ami kidolgozza az új alkotmányt. A szövetségesek szándéka szerint az új Németország föderaliztikus kormányzati formával rendelkezett volna, ami "leginkább alkalmas arra, hogy a jelenlegi szétszakított német egységet végül helyreállítsa." Vö.: Németország Frankfurti Dokumentumok. In: Németország két megosztási terve. Fordította, és sajtó alá rendezte: Mayer János. Documenta Historica 22. Szeged, 1995. 15.

²⁹ Ennek megalakítására a brit, francia és amerikai kormányok és az őket képviselő katonai kormányzók adtak megbízást. A megbízás egy alkotmányozó gyűlés összehívására szólt, ami kidolgozza az új alkotmányt. A szövetségesek szándéka szerint az új Németország föderaliztikus kormányzati formával rendelkezett volna, ami "leginkább alkalmas arra, hogy a jelenlegi szétszakított német egységet végül helyreállítsa." Vö.: Németország Frankfurti Dokumentumok. In: Németország két megosztási terve. Fordította, és sajtó alá rendezte: Mayer János. Documenta Historica 22. Szeged, 1995. 15.

³⁰ Ebben a CDU/CSU és az SPD 27–27, a Német Párt (DP), a Centrum és a KPD 2–2, az FDP 5 mandátummal rendelkezett. Görtemaker i.m. 63.

³¹ Németh i.m. 348–349.

³² 389 leadott voksból 202 esett Adenauerre, 142 ellene szólt, 44 képviselő tartózkodott, 1 érvénytelen szavazatot találtak. A többséghez 201 szavazatra volt szükség.

elnöke, Theodor Heuss lett.³³ Ezzel lényegében létrejött az NSZK, amely magát kezdetben a német nép egyedüli legitim képviselőjének tartotta.

A német politikai katolicizmus egykori weimari pártjai (Centrum, Bajor Néppárt) és a protestáns liberális, valamint konzervatív pártok (DVP, DDP, Keresztényszociális Népszolgálat) összefogásaként született meg az Unió, ami 1950-ig lényegében tartományi szervezetek laza szövetségeként funkcionált. Csak 1950-ben került sor a tulajdonképpeni pártalapításra. Minden egyes megszálási övezetben más formában jelentkezett a kereszténydemokrácia. Bajorországban a Keresztényszociális Unió alakult meg,³⁴ a keleti (szovjet) zónában pedig az ún. Berlini Kör már 1945. július 26-án létrehozta Németország Kereszténydemokrata Unióját (CDUD), ami következetesen szociális célokat követett, 1949-től pedig az NDK egyik blokkpártjaként funkcionált.³⁵ A Kölni Kör 1945. június 17-én alakult meg, e körül szerveződött meg a brit zóna kereszténydemokrata uniója, ami először mint Kereszténydemokrata Párt³⁶ (CDP) kristályosodott ki. Ez a kör adta ki a Kölni Irányelvek című dokumentumot, és volt a szervezője a Bad Godesbergben megrendezett "birodalmi tanácskozásnak", ahol a párt nevét Kereszténydemokrata Unióra³⁷ (CDU) változtatták.³⁸

Frankfurtban Walter Dirks és Eugen Kogen vezetésével szintén kereszténydemokrata kör szerveződött, az ő szemük előtt is a keresztényszocializmus eszménye lebegett. A keresztényszocializmus államosításpárti hívei az Ahlen-i Programban publikálták nézeteiket. Ezzel az irányzattal szemben dolgozta ki Ludwig Erhard a szociális piacgazdaság programját, ami a kapitalizmus viszonyai között a polgáiról gondoskodó, szociális államot jelentette. Ezt a programot 1949. július 15-én a Düsseldorf-i Irányelvekben hozták nyilvánosságra. A CDU az 1949-es választási hadjáratban ezzel a programmal kampányolt.³⁹ A CDU alapvetően a demokratikus jogállamiság, a szabadelvű társadalmi rend

³³ Fulbrook i.m. 211.

³⁴ Ennek történetéhez lásd: Hancke, Burkhard (Szerk.): Geschichte einer Volkspartei. 50 Jahre CSU – 1945–1995. Hans Seidel Stiftung, München, 1995.

³⁵ Veen, Hans-Joachim – Hoffmann, Jürgen: A CDU mint modern néppárt: története, arcualata, választói. In: A CDU – folyamatos kormányerő a változó Németországban. Barankovics István Alapítvány, Budapest, 1994. 11. o.

³⁶ Christlich-Demokratische Partei.

³⁷ Christlich-Demokratische Union.

³⁸ Lönne, Karl-Egon: Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1986, 266. Ezen a tanácskozáson egyébként a nyugati zónák több csoportja is képviseltette magát.

³⁹ A CDU-n belüli ideológikus-pragmatikai harcok történetéhez lásd: Uertz, Rudolf: Christentum und Sozialismus in der frühen CDU. Deutsche Verlags-Anstalt GmbH, Stuttgart.

és az európai egyesülés híveként lépett fel.⁴⁰ Modern néppártként sikerült az 1949-es választásokon a német lakosság jelentős részét megnyernie. A CDU vezéregyénisége Konrad Adenauer volt.

Az 1876-ban született Adenauer mögött ekkorra már évtizedes következetesen katolikus, kereszténydemokrata múlt volt. Apja katolikus jogász, kancelláriai tanácsos volt, anyja evangélikus zenészcsaládból származott. Mindhárom fiuk egyetemet végzett, Konrad jogot és közgazdaságtant hallgatott. Első feleségét, Emma Weyerst 1904-ben vette el. A Centrum tagjaként már 1906-ban Köln város képviselőtestületi tagja, 1917-ben főpolgármestere. "Civilben" jogásként, segédbíróként dolgozott. 1919-ben elvette Auguste Zinssent, a második feleségét, aki révén újabb nagypolgári családokkal került rokonságba. A Weimari Köztársaságban a Centrum vezetői közé tarozott, sokat harcolt azért, hogy a Rajna-vidék önállósodjon Poroszországtól. 1926-ban visszautasította a kancellári jelölést. A porosz államtanács tagja, majd annak elnöke volt egészen 1933. március 12-ig, amikor a nemzetiszocialisták eltávolították mind ebből a tisztségéből, mind a kölni főpolgármesterségből. Ezután nyugdíjasként Neubabelsberg, Maria Laach és Rhöndorf településeken élt. 1944. július 20. (a Hitler elleni merénylet) után letartóztatták, bár később fia közbenjárására elengedték.⁴¹ Köln és vidéke 1945 márciusába került az amerikaiak kezére, akik rögtön kinevezték a 69 éves politikust a város főpolgármesterévé. Júniusban a britek átvették a város vezetését, nem sokkal később, október 6-án leváltották Adenauert, aki ez után tevékenyen részt vett a CDU megszervezésében. Lakása a kereszténydemokraták valóságos zarándokhelye lett. 1946. március 1-jén a brit övezeti CDU ideiglenes elnökévé választották. Az alakuló Észak-Rajna-Vesztfália tartományi gyűlése (Landtag) CDU-frakciójának vezetője, 1947 februárjában a CDU/CSU munkacsoport elnöke, a bonni Parlamenti Tanács tagja, elnöke. Elkötelezett katolikus volt, de nem gondolt arra, hogy a politikáját az egyháznak rendelve alá. Meggyőződéses híve lett az európai egyesülésnek, a német-francia kiegyezésnek.⁴² 1949-től 1963. október 15-ig⁴³ volt Németország kancellárja, 1967. április 19-én hunyt el.⁴⁴

⁴⁰ Veen-Hoffmann i.m. 12–13.

⁴¹ Rössler, Helmuth- Franz, Günther (Szerk.): Biographisches Wörterbuch zur Deutschen Geschichte. Erster Band: A–H (Továbbiakban: Biographisches Lexikon) Francke Verlag, München, 1973. 'Adenauer, Konrad' szócikk (19–25.)

⁴² Görtemaker i.m. 72–79.

⁴³ Németh i.m. 413.

⁴⁴ Biographisches Wörterbuch "Adenauer" cikk 23–25.

Ajánlott és felhasznált irodalom

- BENZ, Wolfgang: Geschichte der Dritten Reiches. Verlag C.H. Beck, München, 2000
- FRANZEN, K. Erik: Elűzöttek. Hitler utolsó áldozatai. Nagykanizsa, Canissa Kiadó, 2004.
- FULBROOK, Mary: Németország története. Mecénás kiadó, Budapest, 1993.
- GÖRTEMAKER, Manfred: A Német Szövetségi Köztársaság története az alapítástól napjainkig. Korona Kiadó, Budapest, 2003.
- HANCKE, Burkhard (Szerk.): Geschichte einer Volkspartei. 50 Jahre CSU – 1945–1995. Hans Seidel Stiftung, München, 1995.
- A CDU – folyamatos kormányerő a változó Németországban. Barankovics István Alapítvány, Budapest, 1994.
- LÖNNE, Karl-Egon: Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1986.
- NÉMETH István: Németország története. Egységtől egységig 1871–1990. Budapest, Aula, 2002.
- Németország két megosztási terve. Fordította, és sajtó alá rendezte: Mayer János. Documenta Historica 22. Szeged, 1995.
- RÖSSLER, Helmuth- Franz, Günther (Szerk.): Biographisches Wörterbuch zur Deutschen Geschichte. Erster Band: A-H Francke Verlag, München, 1973